TIZIMLI-FAOLIYATLI YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA TANQIDIY FIKRLARGA ASOSLANGAN AXBOROT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Xidirova Umida Erkin qizi
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
umidaxidirova85@gmail.com

Annotatsiya.Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarida axborot madaniyatini rivojlantirish va ularda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan pedagogik mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Axborot jamiyati sharoitida axborot oqimining tezkorligi, media-makondagi manipulyativ ta’sirlar va soxta (feyk) ma’lumotlar ko‘paygan bir davrda talabalarning mustaqil, obyektiv va tahliliy fikrlash salohiyatini oshirish dolzarb masalalardan biridir. Tadqiqotda tizimli-faoliyatli yondashuvning metodologik asoslari, talaba shaxsini faol subyekt sifatida namoyon etish yo‘llari hamda pedagogik-psixologik omillar yoritilgan. Shuningdek, axborot madaniyati va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish bosqichlari hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Tizimli-faoliyatli yondashuv, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi, media-savodxonlik, interfaol usullar, pedagogik mexanizmlar, ta’lim texnologiyalari.

Аннотация. В данной статье научным образом проанализированы педагогические механизмы развития информационной культуры и формирования навыков критического мышления у студентов высших учебных заведений на основе системно-деятельностного подхода. В условиях информационного общества, когда возрастает скорость информационных

потоков, увеличивается количество манипулятивных воздействий и фейковой информации в медиапространстве, повышение потенциала самостоятельного, объективного и аналитического мышления студентов является одной из актуальных задач. В исследовании освещены методологические основы системно-деятельностного подхода, пути проявления личности студента как активного субъекта, а также педагогико-психологические факторы. Кроме того, разработаны этапы интеграции тесной взаимосвязи между информационной культурой и критическим мышлением в образовательный процесс, а также практические рекомендации.

Ключевые слова: Системно-деятельностный подход, информационная культура, критическое мышление, информационная безопасность, медиаграмотность, интерактивные методы, педагогические механизмы, образовательные технологии.

Abstract. This article scientifically analyzes the pedagogical mechanisms for developing information culture and forming critical thinking skills in higher education students based on a system-activity approach. In the context of the information society, characterized by the rapid flow of information, the rise of manipulative influences, and fake news in the media space, enhancing students' capacity for independent, objective, and analytical thinking has become a crucial task. The study highlights the methodological foundations of the system-activity approach, ways to position the student's personality as an active subject, and key pedagogical-psychological factors. Furthermore, it outlines the stages of integrating the intrinsic link between information culture and critical thinking into the educational process, along with practical recommendations.

Keywords: System-activity approach, information culture, critical thinking, information security, media literacy, interactive methods, pedagogical mechanisms, educational technologies.

XXI asr — global axborotlashuv va texnologik taraqqiyot davri ta’lim tizimi oldiga tamomila yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Zamonaviy mutaxassis nafakat muayyan soha bo‘yicha chuqur nazariy bilimlarga ega bo‘lishi, balki doimiy ravishda yangilanib borayotgan axborot ummonida to‘g‘ri yo‘nalish ola bilishi, zarur ma’lumotlarni izlab topishi, ularning ishonchliligini tahlil qilishi va amaliyotda samarli qo‘llashi talab etiladi. Axborot resurslarining keskin ortishi va ochiqligi sharoitida talaba-yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning hal qiluvchi omillaridan biriga aylandi.

Biroq, zamonaviy media-makonda uchraydigan g‘oyaviy xurujlar, soxta xabarlar (feyk), ma’lumotlarni manipulyatsiya qilish holatlari talabalardan axborotni shunchaki qabul qilishni emas, balki uni tanqidiy g‘alvirdan o‘tkazishni talab etadi. Shu sababli, axborot madaniyatini rivojlantirish faqatgina kompyuter va internetdan foydalanish texnik ko‘nikmalaridan iborat bo‘lib qolmay, balki mantiqiy, tanqidiy va tahliliy fikrlash madaniyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda **tizimli-faoliyatli yondashuv** alohida o‘rin tutadi. Tizimli-faoliyatli yondashuv ta’lim oluvchini bilimlarni tayyor holda o‘zlashtiruvchi passiv ob'yektdan o‘quv-bilish faoliyatining faol subyektiga aylantirishni ko‘zda tutadi. Ushbu yondashuv asosida talabalarda tanqidiy fikrlashga tayanuvchi axborot madaniyatini rivojlantirish pedagogik mexanizmlarini va uslubiy metodikasini ishlab chiqish mazkur ilmiy maqolaning asosiy maqsadini tashkil etadi.

-faoliyatli yondashuv ikki katta metodologik yo‘nalish — **tizimli yondashuv** va **faoliyatli yondashuv**ning integratsiyasidan tashkil topgan.

Tizimli yondashuv shaxsni va ta’lim jarayonini o‘zaro bog‘liq elementlardan iborat yaxlit bir tizim sifatida qarashni talab qiladi. Bunda axborot madaniyatini rivojlantirish bir martalik yoki tarqoq tadbirlar majmuasi emas, balki aniq maqsaddan boshlab to natijagacha bo‘lgan bosqichli va ketma-ket pedagogik tizim shaklida ko‘riladi.

Faoliyatli yondashuv esa inson shaxsining shakllanishi va rivojlanishi uning faoliyati jarayonida ro‘y beradi degan g‘oyaga tayanadi (L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, P.Ya. Galperin qarashlari). Demak, tanqidiy fikrlash va axborot madaniyati talabaga ma’ruza matnlari orqali so‘zlab berilishi bilan shakllanib qolmaydi, balki talaba axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish, solishtirish, baholash va qayta ishlash bo‘yicha muayyan amaliy faoliyatni bajarishi jarayonida qaror topadi.

Tizimli-faoliyatli yondashuv ta’lim natijalariga yangicha qarashni nazarda tutadi: ta’limning maqsadi fan bo‘yicha bilimlarni shunchaki eslab qolish emas, balki talabaning o‘quv-bilish va axborot faoliyati usullarini egallashidan iborat. Bunda quyidagi tamoyillar ustuvor hisoblanadi:

1. **Subyekt-subyektlik tamoyili:** O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabat teng huquqli hamkorlik va dialogik muloqotga asoslanadi.
2. **Faollik tamoyili:** Bilim tayyor holda berilmaydi, balki muammoli topshiriqlarni yechish va izlanishlar davomida "kashf etiladi".
3. **Yaxlitlik va tizimlilik tamoyili:** Axborot bilan ishlash ko‘nikmalari barcha fanlar doirasida va sinfdan tashqari faoliyatda mutasil rivojlantirib boriladi.
4. **Aksirtashiq (refleksiya) tamoyili:** Talaba o‘zining fikrlash jarayonini va axborot bilan ishlash natijalarini doimiy ravishda baholab, anglab boradi.

Axborot madaniyati — bu insonning axborot muhitida samarali faoliyat ko‘rsatish, axborotga bo‘lgan ehtiyojlarini anglash, uni izlash, tahlil qilish, saralash, saqlash, uzatish hamda yangi axborot yaratish imkonini beruvchi bilim, ko‘nikma va qadriyatlar majmuasidir. Tanqidiy fikrlash esa ushu jarayonning sifat ko‘rsatkichini va intellektual filtri vazifasini bajaradi.

Tanqidiy fikrlashga asoslangan axborot madaniyatining strukturaviy komponentlarini quyidagicha guruhlash mumkin:

Komponent nomi	**Mazmuni va asosiy ko‘nikmalar**
Aksiologik	Axborotga bo‘lgan mas’uliyatli va etik munosabat,

Komponent nomi	Mazmuni va asosiy ko‘nikmalar
(qadriyatli) komponent	axborot madaniyatining shaxsiy va kasbiy kamolotdagi o‘rnini anglash, intellektual mulk va mualliflik huquqiga rioya qilish.
Kognitiv (bilim) komponent	Axborot manbalari, qidiruv tizimlari, axborot tahlili va sintezi usullari, mantiqiy va tanqidiy fikrlash qoidalari, axborot xavfsizligi va media-manipulyatsiya usullari haqidagi bilimlar.
Amaliy-faoliyatli komponent	Axborotni samarali izlash, manbalarning ishonchliligini tekshirish, faktlarni fikrlardan ajratish, kontentni tanqidiy baholash va taqdim etish ko‘nikmalari.
Refleksiv-baholovchi komponent	O‘zining va boshqalarning axborot faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, mantiqiy xatolarni aniqlash, o‘zining intellektual va axborot savodxonligini baholash.

Tanqidiy fikrlash axborot bilan ishlashda quyidagi aniq harakatlarda namoyon bo‘ladi:

- **Axborot manbasini tekshirish.** Manbaning nufuzi, muallifning kompetensiyasi, chop etilgan sana va maqsadini tahlil qilish.
- **Fakt va fikrni ajratish.** Xolis faktik ma’lumotlarni subyektiv mulohaza va baholardan farqlash.
- **Mantiqiy izchillikni baholash.** Axborot matnidagi mantiqiy ziddiyatlar, asossiz xulosalar va dalillashdagi uzilishlarni aniqlash.
- **Manipulyatsiyani anglash.** Hissiyotlarga ta’sir o‘tkazish, targ‘ibot (propagandist) usullari va bir yoqlama yondashuvlarni payqash.

Tizimli-faoliyatli yondashuv asosida talabalarda tanqidiy fikrlashga asoslangan

axborot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish muayyan pedagogik mexanizmlar tizimini amaliyotga joriy etishni talab qiladi.

3.1. Tashkiliy-metodik va mazmuniy mexanizmlar

Ta’lim jarayonining mazmunini axborot tahlili va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar bilan boyitish.

- *Integratsiyalashgan kurslarni joriy etish:* "Akademik yozuv va tanqidiy fikrlash", "Media-savodxonlik va axborot xavfsizligi" kabi maxsus modullarni barcha ta’lim yo‘nalishlariga kiritish.
- *Fanlararo aloqadorlik:* Ijtimoiy-gumanitar hamda aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda ham talabalarga tayyor tayyor ma’lumot berishdan qochib, tadqiqotga asoslangan topshiriqlarni berish.

3.2. Texnologik va interfaol mexanizmlar

Ta’lim shakllari va usullarini faoliyatli xarakterga o‘tkazish. Bu borada quyidagi interfaol ta’lim texnologiyalari yuqori samara beradi:

- **Keys-stadi (Case-study) texnologiyasi:** Talabalarga haqiqiy hayotdan olingan, axborotga boy, ziddiyatli yoki noaniq vaziyatlar (keyslar) taqdim etiladi. Talabalar axborotni mustaqil o‘rganib, muammoning ildizini aniqlaydi va bir nechta muqobil yechimlarni tanqidiy baholaydi.
- **Debat va disputlar:** Qaram-qarshi qarashlarga ega bo‘lgan mavzular bo‘yicha bahs-munozaralar tashkil etish. Bu usul talabalarda o‘z fikrini faktlar va ishonchli manbalar bilan asoslash, raqib argumentlaridagi zaif nuqtalarni ko‘ra bilish ko‘nikmasini o‘stiradi.
- **"Fakt-cheking" (Fact-checking) loyihalari:** Talabalarga ijtimoiy tarmoqlar yoki OAVda tarqalgan shov-shuvli xabarlar beriladi va ularning ishonchliligini o‘rganish, manbalarini tekshirish hamda xolis xulosa tayyorlash topshiriladi.
- **Loyiha metodologiyasi (Project-based learning):** Talabalar guruh bo‘lib axborot

yig‘ish, uni qayta ishlash va yakuniy analitik mahsulot (hisobot, taqdimot, maqola) yaratish ustida ishlaydilar.

3.3. Psixologik va refleksiv mexanizmlar

Talabalarda mustaqil va erkin fikrlash muhitini yaratish, ularning o‘z faoliyatini anglash jarayonini qo‘llab-quvvatlash.

- *Savol berish madaniyatini shakllantirish:* "Nima uchun?", "Bu manba qanchalik ishonchli?", "Muallif nimani yashirmoqda?", "Boshqa nuqtai nazar bormi?" kabi tanqidiy savollar berish ko‘nikmasini rag‘batlantirish.
- *Refleksiv topshiriqlar:* Har bir topshiriq va dars yakunida talaba o‘z fikrlash yo‘lini tahlil qilishi uchun "Men qanday qilib bu xulosaga keldim?", "Qaysi axborot meni adashtirishi mumkin edi?" kabi savollarga javob yozishi yo‘lga qo‘yiladi.

Tizimli-faoliyatli yondashuvga ko‘ra, tanqidiy fikrlashga asoslangan axborot madaniyatini rivojlantirish muayyan pedagogik bosqichlarni bosib o‘tadi:

Bosqich 1: Motivatsion-yo'naltiruvchi. Axborot ehtiyojini anglash va muammoni belgilash

Bosqich 2: Izlanish-tahlil. Manbalarni qidirish, saralash va tanqidiy baholash

Bosqich 3: Amaliy-ijodiy. Axborotni qayta ishlash, sintez va yangi bilimlarni shakllantirish

Bosqich 4: Refleksiv-baholovchi.Natijani xolis baholash va o'z faoliyatini tahlil qilish

1. **Motivatsion-yo‘naltiruvchi bosqich:**
   - *Maqsad:* Talabalarda axborot xavfsizligi hamda tanqidiy fikrlashga bo‘lgan ehtiyoj va qiziqishni uyg‘otish.
   - *Faoliyat:* O‘qituvchi tomonidan axborot manipulyatsiyasi yoki noto‘g‘ri ma’lumot beruvchi kolliziyali (ziddiyatli) situativ topshiriqlar o‘rtaga tashlanadi.
2. **Izlanish-tahlil bosqich:**
   - *Maqsad:* Axborotni qidirish va unga tanqidiy ishlov berish usullarini amalda qo‘llash.

- *Faoliyat:* Talabalar turli manbalardan (ilmiy bazalar, OAV, rasmiy statistika) ma’lumot yig‘adi, ularning haqqoniyligini solishtiradi hamda soxta va manipulyativ usullarni ajratadi.

3. **Amaliy-ijodiy bosqich:**

- *Maqsad:* Tahlil qilingan axborotlar asosida o‘zining shaxsiy nuqtai nazarini, muammoga nisbatan yechimini shakllantirish va uni taqdim etish.
- *Faoliyat:* Analitik maqolalar, taqdimotlar, videoroliklar va ilmiy loyihalar tayyorlash.

4. **Refleksiv-baholovchi bosqich:**

- *Maqsad:* Erishilgan natijalarni hamda axborot bilan ishlash jarayonining samadorligini baholash.
- *Faoliyat:* O‘z-ozini va guruhdoshlarining ishini tanqidiy baholash (Peer-review), mantiqiy va axborotiy xatolarni tahlil qilish.

Tizimli-faoliyatli yondashuv asosida talabalarda tanqidiy fikrlashga tayanuvchi axborot madaniyatini rivojlantirish — zamonaviy oliy ta’lim tizimining ustuvor va strategik yo‘nalishlaridan biridir. Axborot ketma-ketligi va hajmi tinmay ortib borayotgan hozirgi davrda ta’lim subyektining tanqidiy fikrlash salohiyati uni chalg‘ituvchi va manipulyativ ta’sirlardan himoya qiluvchi intellektual qalqon vazifasini o‘taydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot madaniyatini shakllantirish faqatgina axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalari bilan cheklanmasligi lozim. U mantiqiy fikrlash, tahlil va sintez qilish, manbalarga nisbatan sog‘lom shubha bilan qarash va mas’uliyatli qarorlar qabul qilish faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aripov M.M., Begalov B.A. Axborot texnologiyalari va axborot madaniyati. – Toshkent: Fan, 2019. – 240 b.
2. Vigotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. – M.: Izd-vo Eksmo, 2005. – 1136 s.

3. Halpern D. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. — 5th edition. — Psychology Press, 2014. — 654 p.
4. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools. — Foundation for Critical Thinking, 2019. — 48 p.
5. Zokirov Q.A. Tizimli-faoliyatli yondashuv asosida ta'lim samaradorligini oshirish mexanizmlari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2021. – № 4. – B. 12-18.
6. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.O. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 268 b.